

MARIA SZYMANOWICZ

INWENTARYZACJA ZABYTKOWYCH ORGANÓW W POLSCE. CEL I DOKONANIA

Pełny cykl ochrony zabytkowych organów obejmuje: inwentaryzację, dokumentację i konserwację. Przedmiotem niniejszego opracowania jest inwentaryzacja. Pozostałe dwa elementy cyklu ochrony organów są jedynie zasygnalizowane, mogą być natomiast tematem osobnego opracowania.

Podstawowym aktem prawnym chroniącym wszystkie zabytki w Polsce jest "Ustawa o Ochronie Dóbr Kultury i Muzeach" z 15 lutego 1962 roku¹. W art. 2 tej Ustawy zapisano: "Dobrem kultury w rozumieniu Ustawy jest każdy przedmiot ruchomy lub nieruchomy, dawny lub współczesny, mający znaczenie dla dziedzictwa i rozwoju kulturalnego ze względu na jego wartość historyczną, naukową lub artystyczną". Dalej w Ustawie czytamy: "Ochrona dóbr kultury polega na zabezpieczeniu ich przed zniszczeniem, uszkodzeniem, dewastacją, zaginięciem lub wywozem za granicę, na zapewnieniu im warunków trwałego zachowania, na opracowaniu dokumentacji naukowej, ewidencji i rejestracji oraz na ich konserwacji, restauracji lub odbudowie, opartych na zasadach naukowych".

W drugiej połowie lat sześćdziesiątych znalazła się grupa ludzi, można powiedzieć entuzjastów, którzy zapis Ustawy zaczęli realizować w odniesieniu do organów. Najwcześniej uświadomiono sobie wartość zabytkową prospektów organowych. Można powiedzieć, że najbardziej "rzucały się w oczy". Często monumentalne, bogato zdobione dekoracją snycerską, malowane i złożone, stanowiły, obok ołtarzy, bardzo istotny element wystroju wnętrza świątyń. Prospekty stały się więc obiektem zainteresowania historyków sztuki. Dopiero później zauważono, że zabytkowe obudowy kryją w swoim wnętrzu niemniej zabytkowe mechanizmy i aparat brzmieniowy. Wtedy - organami jako całością - zainteresowali się, obok historyków sztuki, także historycy kultury materialnej, muzykolodzy i artyści - organiści.

---

¹ "Dziennik Ustaw" 1962 nr 10 poz. 48.

Czynnikami sprzyjającymi początkom akcji ochrony zabytkowych organów w Polsce był wzrost zainteresowania muzyką organową, co przejawiało się w organizacji licznych festiwali i konkursów, a przede wszystkim fakt, że organy stały się przedmiotem zainteresowania naukowego. Systematyczne badania z zakresu problematyki organowej zaczęły podejmować ośrodki akademickie². Ukazały się pozycje książkowe poświęcone historii, budowie organów i prospektom organowym³ oraz wiele artykułów na łamach czasopism muzycznych oraz z zakresu ochrony zabytków.

Formalną akcję ochrony zabytkowych organów podjął Ośrodek Dokumentacji Zabytków (ODZ) w Warszawie w 1967 roku. Inicjatorem tej akcji był Bolesław Bielawski⁴. Zaczątki kartoteki zabytkowych organów były takie, że wydzielono z kartoteki zabytków ruchomych wszystkie prospekty organowe, uzupełniając je fotografiami. Następnie stopniowo zaczęto gromadzić materiały dotyczące organów od Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków, z Instytutu Sztuki PAN, z uniwersytetów, bibliotek i innych instytucji oraz od osób prywatnych. Dokonano przeglądu bibliografii i sporządzono wypisy. Nawiązano również kontakty z organistami i muzykologami⁵.

W listopadzie 1968 r. odbyła się w Warszawie pierwsza konferencja poświęcona zabytkowym organom i prospektom organowym, zorganizowana przez ODZ. Było to spotkanie historyków sztuki, muzyków i muzykologów zainteresowanych ochroną zabytkowych organów. Przedyskutowano problem kompleksowej ochrony organów zabytkowych, która objęłaby inwentaryzację, dokumentację i właściwie pojętą konserwację zarówno wystroju plastycznego, jak i mechanizmów organowych⁶.

Druga konferencja, zorganizowana przez ODZ i Związek Izb Rzemieślniczych, odbyła się w lutym 1969 r. w Warszawie. Wzięło w niej udział ponad

² Instytut Muzykologii Kościelnej KUL, Katedra Muzykologii ATK, Międzyuczelniana Katedra Organów Akademii Muzycznej w Krakowie.

³ J. Gołos. *Zarys historii budowy organów w Polsce*. Bydgoszcz 1966; J. Chwałek. *Budowa organów. Wprowadzenie do inwentaryzacji i dokumentacji zabytkowych organów w Polsce*. Warszawa 1971. (Wyd. 2 Lublin 1973); M. Dorawa. *Organy. Konstrukcja ochrona konserwacja*. Toruń 1971; J. Gołos. *Polskie organy i muzyka organowa*. Warszawa 1972; E. Smulikowska. *Prospekty organowe w dawnej Polsce*. Wrocław 1989.

⁴ Zob. J. Chwałek. *Ochrona zabytkowych organów w Polsce w latach 1967-1977*. W: *Organy i muzyka organowa*. T. 1. Red. P. Podejko i in. Gdańsk 1977 s. 99-100.

⁵ B. Bielawski. *Obecny stan ochrony zabytkowych organów w Polsce*. W: *Organy zabytkowe*. Red. A. Michałowski. Warszawa 1972 s. 31; Tenże. *Sprawozdanie z konferencji dotyczącej zabytkowych organów i prospektów organowych w Polsce*. "Ochrona Zabytków" 1969 nr 1 s. 69.

⁶ Chwałek. *Ochrona zabytkowych organów* s. 101.

pięćdziesięciu organmistrzów z całej Polski. Głównym celem konferencji było zapoznanie organmistrzów z "Ustawą o ochronie dóbr kultury i muzeach" z 1962 roku. Podkreślono konieczność utworzenia w Polsce grupy organmistrzów specjalnie przygotowanych do prowadzenia konserwacji zabytkowych mechanizmów organowych⁷

Kolejnym etapem szerokiej akcji ochrony zabytkowych organów musiała być inwentaryzacja, czyli dokładne poznanie stanu posiadania organów na terenie całej Polski. Było to przedsięwzięcie niewątpliwie trudne do przeprowadzenia. Do jego realizacji przystąpił ODZ, przy współpracy Kurii Biskupich i Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków. Na początku, za zgodą Episkopatu, przeprowadzono sondaż za pomocą specjalnie opracowanej i rozesyłanej ankiety. Informacje uzyskane tą drogą były niekompletne i miały różną wartość merytoryczną, zależnie od tego, kto wypełniał ankietę. Jednak w połączeniu z innymi zgromadzonymi materiałami umożliwiły wstępne rozeznanie sytuacji⁸

Równoległe z tymi działaniami powołano do istnienia dwie placówki, niezwykle ważne dla ochrony zabytkowych organów. W 1970 r. przy Pracowniach Konserwacji Zabytków (PKZ) w Toruniu utworzony został Ośrodek Dokumentacji Zabytkowych Organów⁹ Od początku z wielkim zaangażowaniem kieruje nim Marian Dorawa. W 1972 r. utworzono Pracownię Konserwacji Zabytkowych Organów przy PKZ w Krakowie¹⁰ Zespół specjalistów tej Pracowni dokonał konserwacji 21 zabytkowych obiektów, m. in. w Orawce, Kazimierzu Dolnym, Krakowie i Olkuszu¹¹

Jak już wspomniano, karty inwentaryzacyjne prospektów, ankiet i wszelkie luźne materiały stanowiły początek ewidencji zabytkowych organów. Systematyczną ewidencję nie tylko prospektów, ale całych instrumentów rozpoczęto w 1977 roku¹² Wtedy w ODZ opracowano specjalną kopertę inwentaryzacyjną.

Koperta taka jest zadrukowana dwustronnie. Pierwsza strona zawiera rubryki dotyczące lokalizacji zabytkowego obiektu, szafy organowej, prospektu,

---

⁷ Tamże s. 101-102.

⁸ Tamże s. 103.

⁹ Z. Nawrocki. *Komórka dokumentacji zabytkowych organów w PKZ O/Toruni*. "Biuletyn informacyjny PKZ" 30:1975 s. 10.

¹⁰ W Wojnarowski. *Pracownia konserwacji organów zabytkowych*. W: *Organy zabytkowe* s. 50.

¹¹ Informacja pochodzi od Jacka Kuliga.

¹² Informacja pochodzi od Bolesława Bielawskiego.

stanu zachowania instrumentu oraz miejsce na fotografii. W szczegółach rubryki te dotyczą następujących zagadnień:

- miejscowość, gmina, województwo, diecezja, wezwanie kościoła, adres, status kościoła;
- opis architektoniczny prospektu organowego wraz ze zdjęciem;
- opis szafy organowej (wymiały, materiał, technika wykonania i zdobienia);
- autor i czas powstania prospektu;
- stan zachowania instrumentu;
- wykaz źródeł i bibliografii;
- nazwisko inwentaryzatora i data przeprowadzenia inwentaryzacji, nazwisko autora zdjęcia i miejsce przechowywania negatywu.

Druga strona koperty zawiera rubryki dotyczące mechanizmów i aparatu brzmieniowego organów:

- rodzaj traktury i wiatrownic;
- liczba, rodzaj i wymiały miechów;
- umiejscowienie stołu gry i zakres klawiatur;
- liczba głosów;
- dyspozycja głosów;
- budowniczy i rok budowy instrumentu;
- dokonane remonty i przebudowy.

Wewnątrz koperty jest miejsce na dodatkowe zdjęcia, wykazy źródeł i bibliografii oraz inne dokumenty.

Opis zabytkowych organów (instrumenty zbudowane do 1939 r.) według wyżej wymienionych punktów stanowi istotę inwentaryzacji. Ale równolegle prowadzona jest kwerenda źródeł w archiwach parafialnych, diecezjalnych i państwowych. Zapisy archiwalne są często jedynym źródłem informacji o budowniczym, czasie powstania instrumentu oraz o przeprowadzonych remontach i przebudowach. Także inskrypcje wykonane ręką organmistrzów stanowią ważne źródło informacji o instrumencie. Cennym materiałem dokumentacyjnym są również fotografie. Fotografuje się przede wszystkim prospekt, a dodatkowo: stół gry, wnętrze instrumentu, ewentualnie ciekawe szczegóły mechanizmu i piszczałek oraz detale wystroju plastycznego. Niektóre zdjęcia mają dziś wielką wartość historyczną. Zachowały się zdjęcia nieistniejących już organów. Negatywy są przechowywane głównie u ich autorów. Pewną część posiadają także Wojewódzcy Konserwatorzy Zabytków.

Prace ewidencyjne wykonują odpowiednio przygotowani inwentaryzatorzy. Powinni oni posiadać wiadomości z dziedziny organoznawstwa, historii sztuki i fotografii. Dotychczas 21 osób podjęło współpracę z Ośrodkiem w tym zakresie. Są wśród nich przede wszystkim muzykologzy (wykładowcy i absolwenci KUL i ATK), organiści i historycy sztuki.

Dotychczas według danych uzyskanych w ODZ w Warszawie ewidencja została zakończona w następujących województwach:

Województwo	Liczba instrumentów	Inwentaryzator
białkopodlaskie	49	Wiktor Łyjak
białostockie	54	Marian Dorawa
chełmskie	29	Krzysztof Szydzisz Andrzej Walasik
ciechanowskie	78	Wiktor Łyjak
elbląskie	96	Marian Dorawa
gdańskie	118	Marian Dorawa
kieleckie	150	Piotr Rosiński
krakowskie	135	Ernest Kubala
legnickie	137	Jarosław Stępowski Teofila Grabska
lubelskie	71	Ludwik Gawroński
łomżyńskie	34	Wiktor Łyjak
łódzkie	38	Mirosław Frydrych
olsztyńskie	205	Wiktor Łyjak
ostrolęckie	36	Wiktor Łyjak
piotrkowskie	81	Wiktor Łyjak
płockie	92	Wiktor Łyjak
radomskie	93	Maria Szymanowicz
siedleckie	85	Wiktor Łyjak
skierniewickie	66	Wiktor Łyjak
suwalskie	39	Andrzej Milanowski
szczecińskie	87	Marian Dorawa
tarnobrzeskie	60	Piotr Rosiński

warszawskie	85	Tomasz Bojasiński Jerzy Gołos
włocławskie	62	Wiktor Łyjak
zamojskie	66	Krzysztof Szydzisz Sławomir Kurczaba

W trakcie ewidencji są instrumenty z następujących województw:

Województwo	Liczba instrumentów	Inwentaryzator
bielskie	69	Wanda Falk
bydgoskie	54	Marian Dorawa
gorzowskie	5	Hanna Wieczorkiewicz
jeleniogórskie	12	Jarosław Stępowski Teofila Grabska
koszalińskie	115	Marian Dorawa
opolskie	78	Romuald Bajgert
poznańskie	11	Andrzej Jazdon
sieradzkie	34	Mirosław Frydrych
śląskie	39	Przemysław Lewko
toruńskie	122	Marian Dorawa
wałbrzyskie	94	Jarosław Stępowski
wrocławskie	112	Teofila Grabska
zielonogórskie	113	Wolfgang Brylla

Nie zaczęto ewidencji w województwach: częstochowskim, kaliskim, katowickim, konińskim, krośnieńskim, leszczyńskim, nowosądeckim, pilskim, przemyskim, rzeszowskim i tarnowskim. Dla tych województw wykonano 29 "luźnych" kopert.

W sumie, na dzień 25 sierpnia 1995 roku, w Ośrodku Dokumentacji Zabytków w Warszawie zgromadzono 2933 kopert inwentaryzacyjnych zabytkowych organów.

Kartoteka zgromadzona w ODZ jest bardzo szerokim źródłem informacji o historii organów i działalności organmistrzów na terenie Polski. Wiele osób, m. in. pracownicy naukowcy i studenci, korzystają z tego materiału przy pisaniu artykułów i prac magisterskich. Egzemplarze tych prac gromadzone są w zbiorach bibliotecznych ODZ. W przyszłości korzystanie z kartoteki będzie ułatwione, ponieważ dane wprowadzane są do komputera.

Artykuły napisane na bazie inwentaryzacji są dwójakiego rodzaju. Dotyczą całych regionów lub miast albo pojedynczych instrumentów. Przykładowo, autorami publikacji są: W Falk (Beskid Niski)¹³, B. Krasnowolski (woj. krakowskie)¹⁴, P. Rosiński (Kielecczyzna)¹⁵, M. Szymanowicz (Radom)¹⁶, W Łyjak (woj. siedleckie)¹⁷, W Łyjak i M. Dorawa (organy w Ratowie)¹⁸ i J. Stępowski (organy w Bardzie Śląskim)¹⁹

W 1992 r. został wydany pierwszy katalog zabytkowych organów, który obejmuje swym zasięgiem województwo kieleckie²⁰. Zawiera on opisy organów zachowanych i nieistniejących, wybór dokumentów źródłowych oraz rejestr organmistrzów. W przygotowaniu są katalogi zabytkowych organów w województwach: legnickim, radomskim, tarnobrzeskim i warszawskim.

Na zlecenie ODZ i Wojewódzkich lub Miejskich Konserwatorów Zabytków, rzadziej na zlecenie innych instytucji, np. muzeów, dla najbardziej wartościowych obiektów wykonywane są dokumentacje historyczno - konserwatorskie. Są to szczegółowe opracowania dotyczące konkretnych organów. Zawierają dokładny opis inwentaryzacyjny instrumentu z rysunkami technicznymi i fotografiami, opis stanu zachowania wraz z zaleceniami konserwator-

---

¹³ W Falk. *Wstępne dane dotyczące instrumentarium organowego na terenie Beskidu Niskiego*. W: *Organy i muzyka organowa* T 1 s. 113-125.

¹⁴ B. Krasnowolski. *Stan ewidencji zabytkowych organów i prospektów organowych województwa krakowskiego*. W: *Materiały i sprawozdania konserwatorskie*. Kraków 1975.

¹⁵ P. Rosiński. *Zarys historii budownictwa organowego na Kielecczyźnie*. W: *Organy zabytkowe*. Łódź 1989 s. 153-163.

¹⁶ M. Szymanowicz. *Organy w kościołach Radomia*. W: *Organy i muzyka organowa*. T 9. Gdańsk 1994 s. 344-358.

¹⁷ W Łyjak. *Historia organów na obszarze województwa siedleckiego do 1800 roku*. W: *Organy zabytkowe* s. 87-128.

¹⁸ W Łyjak. *Pierła Mazowska - organy w Ratowie*. "Ruch Muzyczny" 1988 nr 6 s. 22- 23; M. Dorawa. *Organy w Ratowie. Zniszczenia i konserwacja*. W: *Organy i muzyka organowa*. T 7. Gdańsk 1988 s. 61-71.

¹⁹ J. Stępowski. *Późnobarokowe organy Franza Josepha Eberharda w kościele Nawiedzenia N.M.P. w Bardzie Śląskim*. W: *Organy zabytkowe* s. 165-198.

²⁰ P. Rosiński. *Zabytkowe organy w województwie kieleckim*. Warszawa 1992.

skimi oraz historię obiektu. Dokumentację wykonują instytucje lub osoby prywatne²¹ Dotychczas wykonano kilkadziesiąt takich dokumentacji, między innymi dla następujących obiektów: Bardo Śląskie, Białystok (Fara), Chełmno, Gdańsk (Bazylika Mariacka i kościół św. Katarzyny), Kamień Pomorski, Kazimierz Dolny, Kraków (kościół św. Katarzyny, św. Mikołaja oraz Muzeum Narodowe), Lidzbark Warmiński, Pelplin, Poznań (Fara i Muzeum Instrumentów), Sandomierz (Muzeum Diecezjalne), Stary Sącz (Klasztor Klarysek), Sulejów, Toruń (kościół N.M.P., św. Jana).

Zdarza się, że przy okazji prac inwentaryzacyjnych dokonywane są odkrycia ciekawych, a dotychczas nieznanymi szerszemu gronu, instrumentów. Przykładowo, W Łyjak podczas ewidencji w woj. ciechanowskim odkrył organy z 1752 r. w kościele pobernardyńskim w Ratowie. Instrument ten był bardzo zniszczony. Dzięki współpracy rządcy obiektu, Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków i PKZ organy zostały uratowane przed całkowitym zniszczeniem. Opracowano dokumentację historyczno konserwatorską i przeprowadzono fachową konserwację. Prace wykonali: PKZ w Toruniu i organmistrz Józef Mollin z Odrów k. Chojnic. Teraz instrument ten określany jest jako "perła Mazowska", otoczony jest troskliwą opieką Sióstr Misjonarek Św. Rodziny i odbywają się na nim recitale organowe.

Trzeba podkreślić jeszcze jeden kierunek działalności ODZ. Otóż Ośrodek organizuje sympozja naukowe, wspiera międzynarodową współpracę w dziedzinie ochrony organów, jaka zawiązała się na Śląsku (chodzi o współpracę polsko czesko niemiecką), współpracuje z uczelniami muzycznymi i uniwersytetami oraz z Instytutem Sztuki PAN.

Jakie korzyści przynosi inwentaryzacja poszczególnym diecezjom? Jeden egzemplarz kart ewidencyjnych jest przekazywany do Kurii Biskupiej. Jest to podstawa do założenia i opracowania kartoteki organów w diecezji. Taka kartoteka ułatwia działanie Diecezjalnym Komisjom ds. Muzyki Kościelnej. Wtedy Komisja zna stan posiadania oraz może czuwać nad remontami, przebudowami i przenoszeniami instrumentów. Działania Komisji pozwoliły niejednokrotnie uchronić dawne organy przed dewastacją lub zniszczeniem.

---

²¹ Dokumentacje wykonane są najczęściej przez PKZ O/Kraków - Pracownia Konserwacji Zabytkowych Organów i PKZ O/Toruń Pracownia Dokumentacji Naukowo-Technicznej. Wykonawcami są też osoby prywatne, m. in. ks. J. Chwałek, J. Erdman, J. Gołos i J. Stępowski.